

PUSDALYVIO VARTOJIMAS DABARTINĖJE LIETUVIŲ KALBOJE

J. BALKEVIČIUS

Asmeninio sakinio aplinkybė, kylanti iš to paties veiksnio kito veiksmo, dabartinėje lietuvių kalboje reiškia pUSDalyviu arba būtojo kartinio laiko dalyviu.

Tarp pUSDalyvinės aplinkybės ir aplinkybės, išreikštos veikiamuoju būtojo kartinio laiko dalyviu, skirtumas tas, kad pUSDalyvis, neturėdamas laiko kategorijos, iškelia veiksmą, einantį laiko atžvilgiu lygiagrečiai su tariniu, o būtojo kartinio laiko dalyvis iškelia veiksmą, įvykusį ir pasibaigusį anksčiau už tarinį. Plg.:

Važiuodamas skaito; važiuodamas skaitė; važiuodamas skaitys; važiuodamas skaityk...

Parvažiavęs skaito; parvažiavęs skaitė; parvažiavęs skaitys; parvažiavęs skaityk...

I

PUSDalyviu išreikšto veiksmo ir tarinio veiksmo lygiagretumas supnuoja, visų pirma, sakinio laiko aplinkybę: tarinys realizuojamas tuo pačiu metu, kai atliekamas pUSDalyviu išreikštas veiksmas. Pvz.:

Kaukaze gyvendamas, aš ir rašyti pradėjau Vien. R. VII 286. *Sprukdamas iš smuklės, jis nesuspėjo nė savo lazdelės pasiimti* Myk.-Put. R VI 339. *Petras, žingsniuodamas su Katryte pradžiūvusiu gatvės pašaliu, jaučia jos artumą...* Myk.-Put. R VI 115. *Rengdamasis gulti, Jonas nedrąsiai užsiminė motinai* Pauks. K 46. *Dar piemenaudamas, jis mėgo tenai pasėdėti su draugais* Kap. R 202. *Žvirblis, prieš valgydamas, dabar nebesižegnoja* Jabl. RR I 324.

Kitu lygiagrečiu veiksmu galima nusakyti ir tarinio būdo (kokybės bei kiekybės) aplinkybę. Pvz.:

...vaikai rėkdami ir šaukdami bėgiojo paskui jį, versdami vienas kitą Balč. Ap 39. *Ir jojo jis, pasikraipydamas į visas puses...* Balt. R IV 225. *Visu svoriu guldamas ant lazdos, [...]*

žengė Prapakas susikrimitęs, prislėgtas Cvir. R II 52. Taip besikalbėdami, vaikai išėjo į nedidelę aikštelę, apsuptą žemų medžių Maš. IAMB 185. Ir jis dirbo, kiek galėdamas Jabl. RR I 324. Naudo-damiesi tobulesniais įrankiais, lietuviai patobulino ir pačią žemdirbystę Ek. geogr. 78. Lietuvos mokslininkai daug nuveikė, tyri-nėdami savo krašto žemės gelmes... Ek. geogr. 117.

Be to, pusdalyviu gali būti reiškiamą priežasties bei tikslo aplinkybė, kai tarinio veiksmas kyla dėl veiksnio lygiagrečiai atliekamo kito veiksmo ar dėl kokios kitos lygiagrečiai susidariusios veiksnio būsenos. Pvz.:

Džiaukis, jauna būdama... Balč. Ap 10. Pats kaltas būdamas, kaip tu gali keikti Jabl. RR I 320. Eglutė buvo jau nebemąža paaugus ir net drebėdavo, matydama kitus medžius virstant žemėn Balč. Ap 10. Moterys, dalyką suprasdamos, reikšmingai lingavo galvomis Simon. VK I 279. Ponas Jurkevičius mandagiai tylėjo, nedrįsdamas prieštarauti savo globėjui... Myk.-Put. R VI 342. Ir kankinosi, veltui bandydama sumegztį vieną protingą eilę visa, kas, kur, kaip Vaižg. RR I 78. Jis subrendo, dar labiau išaugo, dirbdamas po karo rajone Miež. ML 288.

Radūnaitė pakėlė galvelę, norėdama pažvelgti pirminkui į akis Kap. R 277. Vytautas, siekdamas padidinti pajamas iš valstiečių, įvedė naują duoklių ėmimo tvarką Ek. geogr. 83. Valstiečiai, stengdamiesi gauti iš savo laukų didesnę derlių, XV amžiuje žemdirbystę žymiai patobulino Ek. geogr. 84. 1871 ir 1875 m. Vilniuje streikavo tabako fabriko darbininkai, reikalau-dami padidinti darbo užmokestį Ek. geogr. 97.

Nesunku pastebėti, kad šie pusdalyviai atsako ir į laiko aplinkybių klausimus, tačiau pagrindinė jų funkcija vis dėlto yra priežasties (arba tikslo) aplinkybės iškelimas: *Džiaukis, nes esi jauna; Eglutė drebėdavo, nes matė medžius virstant; Moterys lingavo galvomis, nes suprato dalyką; Radūnaitė pakėlė galvelę, nes norėjo pažvelgti (arba kad pažvelgtų) pirminkui į akis; Vytautas įvedė naują tvarką, kad padidintų pajamas ir t. t.*

Būdinga, kad vienas pusdalyvis tikslo aplinkybė neina. Tikslo aplinkybė išreiškia veiksmožodinis junginys, kurio pusdalyvis, kaip junginio pagrindinis komponentas, iškelia aikštėn veiksnio norą bei pastangas ką pasiekti, o patį tikslo-siekimo turinį parodo prie pusdalyvio prišlieta kito veiksmožodžio bendratis (*norėdama pažvelgti, siekdamas padidinti, stengdamiesi gauti ir t. t.*).

Kartais šalia tarinio pasakomi pusdalyviai jokios aplinkybės neiške-lia, o tik parodo, kad veiksnys lygiagrečiai atlieka kelis veiksmus. Pvz.:

Tai čia, po šias vietas, aršiausiais klasių kovos metais važinėjo Petras Cvirka, skelbdamas Partijos tiesą, kvėpdamas pasitikė-jimą tarybine santvarka... J. Balt. Kdn. 8.

Plg.: *Tai čia [...] važinėjo Petras Cvirka ir skelbė Partijos tiesą, kvėpė pasitikėjimą tarybine santvarka...*

II

Pusdalyvio vartojimą dabartinėje lietuvių kalboje apriboja tik viena sąlyga, būtent — pusdalyvio veiksmas realioje tikrovėje turi tęstis tiek pat ilgai arba ilgiau negu tarinio veiksmas, kuris visas nuo pradžios iki pabaigos vyksta pusdalyvio veiksmo fone.

Kaip tik dėl to aplinkybes reiškiantys pusdalyviai paprastai turi eigos veikslo veiksmožodžių reikšmę. Dar keletas pavyzdžių:

Verké tėvas ir motina, mane išleisdami Jabl. RR I 323. *Aš išplaukdamas moju ranka* Miež. ML 148. *Užmigdamas Gražulis iš pradžių girdėjo didelius lašus skambant už langų* Vencl. R II 109. *Pranešdamas Skrodsčio įsakymą, vaitas tarėsi darąs Keduliams malonę* Myk.-Put. R VI 324. *Laima Gailiūnaitė, prižiūradama žąsis, sėdėjo paežerėje...* Vien. R. V 366. *Raiteliai jojo žingsniu, aplenkdami išvartas, krūmus, šiekštas, skruzdėlynus...* Vien. R IV 15. *Iš lėto nulipdamas nuo tribūnos, Ignotas peržvelgė salę* Gud.-Guz. R II 591. *Na, miegok! — staiga nutraukė jis, apsisverdamas ant šono ir atsukdamas man savo plačią nugarą* Balt. R IV 40.

Kaip matyti, pusdalyviai čia konstatuoja ne veiksmo pabaigą, o lygiagrečiai vykstantį ištisinį veiksmą, kurio trukmė yra tokia pati arba net ilgesnė už tarinio trukmę.

Eigos veikslo veiksmoždziai, kaip žinoma, yra kartiniai ir kartotiniai. Kartinių eigos veikslo veiksmoždziai pusdalyviai ne visada tinka aplinkybėms reikšti. Tokie pasakymai, kaip *parėjo, šaudamas varnas; pastatė namus, parduodamas linus; pataisė sveikatą, važiuodamas į kurortus*, yra taisytini, nes prieštarauja realiai tikrovei (kartinio šūvio trukmė yra per trumpas laikas namo pareiti, kartinio linų pardavimo trukmė — per trumpas laikas namams pastatyti ir t. t.), tuo tarpu tie patys pasakymai su atitinkamų kartotinių veiksmoždziai pusdalyviais yra visai realūs:

Parėjo, šaudydamas varnas; pastatė namus, pardavinėdamas linus; pataisė sveikatą, važinėdamas į kurortus.

Šių sakinių pusdalyviai parodo, kad lygiagrečiai vykstantis veiksmas yra ne vienu metu atliekamas, bet ištisai kartojamas ir dėl to tęsiasi ilgesnį laiką.

Akimirkos bei mažybės veikslo veiksmoždziai pusdalyviai gali eiti aplinkybėmis, jeigu sakinio tarinys reiškia taip pat akies mirksniu įvykstantį veiksmą arba konstatuoja tik vieną kurį veiksmo momentą (pavyzdžiui, veiksmo pabaigą):

Nikstelėdamas koją, aikelėjau iš skausmo. Pasveikinau, spustelėdamas ranką.

Tačiau taisytinas toks pasakymas: *Nikstelėdamas koją,ėjau namo* (galėtų būti *Eidamas namo, nikelėjau koją*).

Eigos veikslo tarinių aplinkybėmis gali eiti akimirkos bei mažybės veikslo veiksmoždziai pusdalyviai, tik įgiję per kitus sakinio žodžius kartotinio eigos veikslo reikšmę. Pvz.:

Pūškavo sunkiai, kartais truputį sudejuodama Žem. R I 167. Mėnuo skubiai yrėsi priešais, čia skaidriai sušvisdamas, čia vėl vos matomas pro balzganus debesų skutus Myk.-Put. R. VI 618.

Išvados

1. Pusdalyvis reiškia asmeninio sakinio aplinkybę, kylančią iš to paties veiksnio kito veiksmo, atliekamo lygiagrečiai su tarinio veiksmu.

2. Pusdalyviu esti reiškiamos vientisinės bei sudėtinės laiko, būdo (kokybės ir kiekybės) ir priežasties aplinkybės. Tikslu aplinkybę reiškiant, prie pusdalyvio dar prišliejama kito veiksmoždžio bendratis.

3. Aplinkybėmis einantys pusdalyviai paprastai yra eigos veiksmo, nes tarinio veiksmas realioje tikrovėje turi spėti įvykti pusdalyvio veiksmo fone.

4. Akimirkos veiksmo reikšmę turintys pusdalyviai gali eiti aplinkybėmis tų tarinių, kurių veiksmas realioje tikrovėje trunka taip pat tik akimirka.

Vilniaus valstybinis V. Kapsuko v.
universitetas,
Lietuvių kalbos katedra

Įteikta
1961 m. balandžio mėn.

УПОТРЕБЛЕНИЕ ДЕЕПРИЧАСТИЯ В СОВРЕМЕННОМ ЛИТОВСКОМ ЯЗЫКЕ

И. БАЛЬКЕВИЧЮС

Резюме

В литовском литературном языке деепричастие (имеется в виду деепричастие с суффиксом -dam-) употребляется только в личном предложении. Такое деепричастие обозначает обстоятельственное слово, образовавшееся от сопутствующего действия к сказуемому—глаголу при одном и том же подлежащем.

В предложении деепричастие относится к глаголу и выражает отношения обстоятельств: времени, причины и образа действия.

Сочетаясь с глаголом, деепричастие в литовском литературном языке имеет с ним и общий вид: действие сказуемого должно произойти в пределах действия деепричастия или заканчиваться с действием деепричастия. Обычно обстоятельственные слова выражаются деепричастиями от глаголов несовершенного вида.